

СЕКЦІЯ 2 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ПРИКОРДОННЯ ЗА УМОВ МИРУ ТА ВІЙНИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ BORDERLANDS UNDER CONDITIONS OF PEACE AND WAR: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS

У статті розглядаються особливості прикордоння за умов миру та війни. Підкреслюється, що воно здебільшого визначається як особливий простір, сформований на стику різних соціальних утворень. Прикордоння стає предметом вивчення таких наук, як географія, історія, економіка, соціологія, політологія. У науковому дискурсі для опису допитних до кордону регіонів окрім поняття «прикордоння» використовуються «пограниччя», «транскордонний регіон», «фронтір». Таким чином, підкреслюється, що прикордоння виступає у різних іпостасях: як особливий соціальний, культурний, символічний та політичний простір. Це територія, де переплітаються елементи двох або більше культур, цінностей, світоглядів. За умов миру така особливість сприяє налагодженню добросусідських відносин між державами, створює фундамент для транскордонного співробітництва.

Указано, що вивчення прикордоння повинно базуватися не лише на підкресленні унікальності та своєрідності. Завдання науковців полягає у визначенні його особливостей, розуміння яких забезпечить інтеграцію регіону у простір держави, а не стане передумовою його дистанціювання від центру.

Кризові періоди розвитку суспільства активізують проблеми прикордоння. Збройний конфлікт між сусідніми державами стає справжнім випробуванням для населення таких регіонів. Не лише руйнуються економічні зв'язки та повсякденні соціальні практики, а й створюються точки небезпеки, невизначеності та постійної напруги. Суспільство, як і будь-яка система, швидко адаптується до нових умов та відповідає на виклики сучасності. Показано, що прагнення вижити в економічному та фізичному сенсі стає основою нових соціальних практик у прикордонні. До основних особливостей прикордоння за умов збройного протистояння можна віднести такі: закриття кордонів або, навпаки, активізація транскордонного співробітництва з дружніми країнами, актуалізація національної ідентичності, поява економічних практик як результат адаптації соціальної системи до нових умов, переформатування економічної еліти регіону та зміна спрямованості діяльності господарюючих суб'єктів.

Ключові слова: прикордоння, фронтір, транскордонний регіон, збройний конфлікт, економічні практики.

This article examines the characteristics of borderlands under conditions of peace and war. It emphasizes that borderlands are largely defined as a special space formed at the intersection of various social formations. Borderlands are studied by disciplines such as geography, history, economics, sociology, and political science. In the scientific discourse, in addition to the concept of "borderland," terms like "border region," "transboundary region," and "frontier" are used to describe regions adjacent to the border. Thus, it emphasizes that borderlands appear in various aspects: as a unique social, cultural, symbolic, and political space. It is a territory where elements of two or more cultures, values, and worldviews intertwine. Under conditions of peace, this particularity contributes to the establishment of good neighborly relations between states and creates a foundation for transboundary cooperation.

It is stated that the study of borderlands should not only be based on highlighting their uniqueness and distinctiveness. The task of researchers is to determine its characteristics, the understanding of which will ensure the integration of the region into the space of the state, rather than becoming a precondition for its distancing from the center.

Crisis periods in societal development intensify the problems of borderlands. Armed conflicts between neighboring states become a true test for the population of such regions. Not only do economic connections and everyday social practices collapse, but also points of danger, uncertainty, and constant tension are created. Society, like any system, quickly adapts to new conditions and responds to the challenges of the present. It is shown that the desire to survive in economic and physical terms becomes the basis for new social practices in borderlands. The main characteristics of borderlands under conditions of armed conflict can include the following: border closures or, conversely, an intensification of transboundary cooperation with friendly countries, the activation of national identity, the emergence of economic practices as a result of the social system's adaptation to new conditions, the restructuring of the region's economic elite, and a shift in the focus of activities of economic actors.

Key words: borderlands, frontier, transboundary region, armed conflict, economic practices.

УДК

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.50.2>

Верховод Л.І.

к.соціол.н.,
доцент кафедри філософії та соціології
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка

Прикордоння завжди було актуальною темою дослідження. Воно потрапляє в проблемне поле соціологів, істориків, економістів, політологів, культурологів тощо. Активно розвиваються відповідні напрями наукових досліджень. Ідеться про теоретичну лімологію, історичну лімологію, теорію прикордоння, при-

кордонологію [1, с. 41]. Науковці – спеціалісти у названих галузях підкреслюють особливий статус прикордоння. Його унікальність зумовлюється близькістю іншої держави та значною віддаленістю від центру. При цьому весь простір пронизаний національною символікою (прапори, герб, надписи державною мовою,

формений одяг працівників прикордонної та митної служб тощо), а перетин кордону актуалізує національну ідентичність (починаючи від усвідомлення фізичного кордону і закінчуючи вказанням громадянства). «Пограниччя як специфічні простори створені близькістю реальних чи умовних кордонів і за таким розташуванням менше прив'язані до центру», – зазначає О. Кривицька [2, с. 174].

У мирний час прикордоння розглядається як певне унікальне соціокультурне утворення, яке набуває рис сусідніх держав, характеризується тісними соціальними зв'язками, особливо індивідуальною та груповою свідомістю. Доволі часто кордони жителями найближчих поселень сприймаються як лінія розмежування між своїми [1]. Виникають думки про них як про перепону. Частота соціальних контактів населення може бути настільки високою, що кордон сприймається як прикра незручність.

Якщо за умов миру прикордоння є передусім простором співробітництва, то за умов війни воно набуває нових характеристик, вивчення яких є необхідним для вдосконалення стратегії національної безпеки. Усе це зумовлює **актуальність** вибору даної теми

Ступінь розробленості проблеми. Проблеми прикордоння є предметом спеціального дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців. Над теоретичним осмисленням даної теми працюють Т. Зарицький [5], О. Кривицька [2], Т. Чаркіна [4].

О. Шморгун [8], А. Головка [10], В. Волошин [11], З. Живко, Т. Головач, Ю. Боруцька [12] розглядають ризики та загрози прикордоння у сучасних умовах, зокрема висвітлюють масштаби нелегальних економічних практик, підкреслюють роль прикордоння у різних за розмірами державах тощо. Проблема транскордонного співробітництва присвячено праці Ю. Узун [3], С. Устич [7], Н. Черниш [6] та ін.

С. Хобта [1] вивчає кордони та прилеглі території у теоретичному та емпіричному аспектах у рамках соціологічного підходу. Більшість праць присвячено вивченню прикордоння за умов миру, що актуалізує його аналіз за умов збройного протистояння.

Виклад основного матеріалу. Ю. Узун підкреслює, що науково-практичний аналіз феномену державного кордону та прикордоння як простору, який він формує, склався у межах політичної географії [3, с. 297]. Згодом дослідження даної проблематики набуває міждисциплінарного характеру.

В історичній науці досить широко використовується термін «прикордонні території». Їх тлумачать як унікальні утворення на межі двох або більше культур, держав, цивілізацій. Із середини 50-х років ХХ ст. популярною стає концепція фронтиру, автором якої вважають Ф. Тернера [4, с. 95]. Певний час такий підхід

був домінуючим і широко використовувався. Про це свідчать чисельні публікації з даної проблематики. Фронтір визначається як малозаселені землі, які тривалий час не може взяти під свій контроль жодне суспільство, розташоване поряд із ними [4, с. 96]. Як результат, формується унікальна територія зі своїм специфічним символічним простором.

У науковому дискурсі активно використовуються також терміни «прикордоння» та «транскордонний регіон».

У цьому контексті варто згадати підходи до вивчення прикордоння. У рамках модернізаційної теорії проголошувалася теза про мінімізацію важливості простору, а сучасні уніфіковані суспільства повинні були створювати «однорідний простір, де місцеві або регіональні відмінності втрачали своє значення» [5, с. 83]. Принципово інший підхід формується за доби постмодернізму. У науковому дискурсі виокремлюють принаймні два напрями сприйняття простору. Т. Зарицький підкреслює, що в рамках першого підходу відбувається відродження «священного трепету» перед регіональністю, локальністю й іншими рівнями просторової організації, нижчими, вищими або незалежними від логіки поділу на національні держави, а класичним виявом такої тенденції є власне дискурс «прикордоння», пов'язаний із відкриттям його «забутого» розмаїття» [5, с. 84]. Другий напрям зароджується у теорії глобалізації. Вона продукує ідею глокалізації, «у якій глобалізаційна гомогенізація діалектично пов'язана зі зміцненням окремих аспектів місцевої та регіональної ідентичності, котрі до певної міри і є реакцією на глобалізацію чи формою пристосування до неї» [5, с. 85].

Отже, сучасна уніфікація світу стає викликом для концепції прикордоння, надає їй другого дихання.

Якщо «прикордоння» описує статичний стан культур, розділених межею, то «транскордоння» робить цю межу прозорою і створює простір для міжкультурної взаємодії. Трансдордонні процеси характеризують динамічний бік існування кордонів. Вони виникають одразу з фізичною лінією розмежування держав. Н. Черниш визначає трансдордонні процеси як суб'єктну і/або природну взаємодію, що відбувається через кордон [6, с. 28].

«Трансдордонними процесами можна в однаковій мірі назвати, скажімо, військове вторгнення держави на територію іншої чи романтичне спілкування закоханих наперекір кордонам за допомогою поштових голубів», – підкреслює С. Устич [7, с. 49].

Отже, прикордоння передбачає наявність фізичної перепони як кордону з відповідною інфраструктурою (прикордонні пости, межі та їх картографічна фіксація) та унікального соціального простору на межі двох або більше

культур. Воно завжди пов'язане з образом Іншого, який формується у процесі соціальних контактів із носіями іншої системи цінностей та норм. Прикордоння протистоїть уніфікації, породженій глобалізацією, та підкреслює власну культурну своєрідність, що фіксується у концепції регіоналізації. Динамічний бік існування таких регіонів зосереджений у понятті «транскордонні процеси», які стають предметом спеціального дослідження у соціології.

О. Шморгун розмірковує про особливості прикордонних територій у різних за площею державах. Він підкреслює, що в невеликих країнах проблема прикордоння фактично знімається з порядку денного. Із цього приводу дослідник пише: «Через переважно більшу етнічну і мовну однорідність та невелику відстань від центру до державного кордону у незначних за площею країнах різниця між етнічним походженням, менталітетом та способом життя жителів практично всіх регіонів переважно мінімальна» [8, с. 53].

Зовсім інша ситуація у великих за площею країнах. У «короткі мирні часи прикордоння подібних політичних суб'єктів стає зоною транзиту товарних та ресурсних потоків» [8, с. 55]. Це може бути вигідним як для жителів таких регіонів, так і для держави у цілому. Разом із тим «усе це цілком може сприяти відокремленості прикордоння від основної частини економіки держави та її вкрай слабкої інтегрованості у загальнодержавний політичний простір» [8, с. 55]. Як показує практика, це явище стає небезпечним та може погрожувати цілісності країни.

Україна із середньою за розмірами площею має прикордонні регіони з багатьма країнами, що за сприятливих умов може стати запорукою взаємовигідного транскордонного співробітництва.

Н. Нечаева-Юрійчук зазначає, що «історичні традиції прикордоння у поєднанні з політичною та соціально-економічною реальністю справляють безпосередній вплив на формування міжнародних та, відповідно, міждержавних відносин» [9, с. 51].

А. Головка підкреслює, що характер та інтенсивність розвитку прикордоння є однією з основних детермінант суспільно-політичної стабільності, оскільки істотні соціально-економічні диспропорції між прикордонними територіями та географічно близькими регіонами сусідніх країн можуть спричинити як соціальні (масова трудова міграція), так і політичні (політична нестабільність, дезінтеграційні тенденції, які можуть посилюватися унаслідок зовнішнього впливу) наслідки [10, с. 34]. Наприклад, різниця у рівнях життя може бути настільки різною, що нівелює національну ідею, стимулює міграцію або породжує сепаратистські настрої.

Специфіка прикордоння ставить питання про його унікальність, особливо якщо це підтримується на рівні еліт (як наукової, так і політичної). Це у поєднанні із соціально-економічними чинниками стає ґрунтом для «виращування» ідей про самостійність, відокремленість, принципову відмінність від центру.

Прикордоння пронизане нелегальними та напівлегальними практиками. Найбільш згадуваним видом діяльності у цьому контексті є контрабанда. Вона як протиправне явище передбачає нелегальне переміщення товарів та людей через кордон. Дослідники підкреслюють, що контрабанда суттєво впливає на функціонування економіки. «Нелегальне переміщення продукції і товарів через державний кордон України має не лише негативний економічний аспект (недоотримання у повному обсязі надходжень до державного бюджету, стимулювання ведення недобросовісної конкуренції, деформація ринкової кон'юнктури тощо), а й посилює кримінальний характер розвитку економіки, що проявляється через активізацію діяльності організованих кримінальних угруповань, цілями яких є отримання неправомірної винагороди» [11, с. 57]. Створюється ціла мережа, яка дає змогу здійснювати даний вид діяльності. Існують приклади, коли для переміщення тютюнових виробів, використовувалися дорогі безпілотні летальні апарати, вартість яких швидко окупалася. С. Хобта на основі аналізу емпіричного матеріалу зазначає, що у прикордонні активно працюють «човники», «мурахи», «несуни», які заробляють на легальному (чи напівлегальному) переміщенні дрібних партій товару через кордон [1, с. 48–49].

Контрабанда не обов'язково пов'язана зі зброєю чи забороненими речовинами. Вона стає вагомим джерелом доходів жителів прикордонних територій. Переміщуються товари широкого вжитку – від тютюнових виробів до бензину. Як правило, контрабанда набуває значного поширення у країнах, де встановлено високі митні тарифи, де обмежується обіг якоїсь продукції, існують певні заборони чи обмеження на вивіз цього товару або продукції [12, с. 163]. Це створює умови для розвитку подібного роду діяльності та залучає до неї жителів прикордонних територій. Протяжний та слабо захищений кордон дає змогу обходити митні та прикордонні пости.

До основних причин контрабанди відносять: 1) вигідне географічне і транспортне положення території держави; 2) функціональну неспроможність прикордонної служби забезпечити контроль за перетином державного кордону на всій лінії його протяжності; 3) надмірну кількість контрольних процедур під час митного оформлення продукції, товарів, матеріальних цінностей тощо; 4) високий

рівень корумпованості та бюрократизму державних чиновників; 5) криміналізацію органів державної влади, суб'єктів господарювання та суспільства загалом; 6) високі ставки експортних та імпорتنих мит; 7) низьку ефективність роботи органів правоохоронної та судової системи; 8) психологічні стимули та бажання підприємців до отримання надприбутків; 9) недосконалість системи митно-тарифного регулювання експортно-імпорتنих операцій; 10) поширену практику лобіювання інтересів в органах державної влади представниками великого бізнесу; 11) переважно низький рівень доходів і бідність населення [11, с. 58–59].

Принципово інша ситуація у прикордонні формується за умов збройного протистояння. Війна руйнує усталені соціально-економічні практики, принципово змінює менталітет та економічну поведінку жителів таких регіонів. Із простору співробітництва та постійних взаємовигідних контактів прикордоння перетворюється на простір небезпеки, недовіри та ризику. У ході ескалації військового конфлікту саме ці території першими опиняються під ударом. Прозорість і проникність кордонів трансформується у залізну завісу, яка в будь-який час може стати джерелом небезпеки. Суспільна свідомість також зазнає змін – від категоричного несприйняття конфлікту до його усвідомлення і розуміння неможливості відновлення колишніх соціальних практик «доброго сусідства».

До основних особливостей прикордоння в умовах війни можна віднести такі:

Призупинення або повне припинення міждержавного співробітництва в прикордонних регіонах. У цьому разі кордони закриваються за політичними мотивами або у зв'язку з веденням активних бойових дій.

Актуалізація національної ідентичності у прикордонних регіонах через протиставлення «свій – чужий», «ми – вони», оцінка подій у категорії «справедливо – несправедливо». Відбувається поділ населення на категорії: ті, хто підтримує такий розвиток подій; ті, хто не підтримує такий розвиток подій; ті, хто зайняв вичікувальну позицію з урахуванням перспективи вирішення конфлікту.

Активізація транскордонного співробітництва в регіонах, які стають на той чи інший бік конфлікту, що дає змогу оперативно вирішувати проблеми різних сторін (прийом біженців, надання різного роду допомоги тощо).

Поступовий процес адаптації соціального простору прикордоння до нових умов реальності, поява соціальних практик, які роблять можливим переміщення товарів та людей через кордон (спрощення процедур перетину, пошук лазівок для напівлегальної та нелегальної діяльності).

Ускладнення або повне припинення транспортного сполучення прикордоння з іншими регіонами країни. Це створює передумови для нових економічних практик, пов'язаних із переміщенням товарів та людей (з'являється мережа комерційних перевезень у напрямку як однієї, так і другої сторони конфлікту).

Відбувається переформатування економічної еліти регіону, змінюються спрямованість та характер діяльності господарюючих суб'єктів (утрата ринків збуту, сировини, робочої сили тощо спричиняє зміни в економіці регіону, як і в будь-який період невизначеності та нестійкості, створюються передумови для нового поділу сфер впливу).

Поява у науковому та суспільному дискурсі понять «окуповані території», «звільнені території», «лінія розмежування», «сірі зони» тощо. За таких умов прикордоння набуває нових рис. Воно формується не лише біля державного кордону, а й біля лінії зіткнення.

Висновки. Таким чином, прикордоння здебільшого визначається як особливий простір, сформований на стиску різних соціальних утворень. Як результат, у ньому переплітаються елементи двох або більше культур, цінностей, світоглядів тощо. За умов миру це сприяє налагодженню добросусідських відносин між державами, створює фундамент для транскордонного співробітництва. Разом із тим вивчення прикордоння повинно базуватися не лише на підкресленні унікальності та своєрідності. Така позиція може зумовлювати поширення серед еліти та населення регіону настроїв, які становитимуть загрозу цілісності країни, складовою частиною якої він є. Завдання науковців полягає у визначенні особливостей прикордоння, розуміння яких забезпечить інтеграцію регіону у простір держави, а не стане передумовою його дистанціювання від центру. Особливо це актуально для великих за площею держав.

Кризові періоди розвитку суспільства активізують проблеми прикордоння. Збройний конфлікт між сусідніми державами стає справжнім випробуванням для населення таких регіонів. Не лише руйнуються економічні зв'язки та повсякденні соціальні практики, а й створюються точки небезпеки, невизначеності та постійної напруги. Суспільство, як і будь-яка система, швидко адаптується до нових умов та відповідає на виклики сучасності. Прагнення вижити в економічному та фізичному сенсі стає основою нових соціальних практик у прикордонні, вивчення яких стає актуальною науковою проблемою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хобта С.В. Кордон України як соціологічна проблема: суб'єкти, інтереси, інституціоналізація. *Вісник Луганського національного універси-*

тету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. 2012. № 23. С. 41–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluc_2012_23_5.

2. Кривицька О. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Курбаса НАН України*. 2015. Вип. 4(78). С. 173–197. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kryvytska_dyskurs.pdf.

3. Узун Ю.В. Транскордоння: локальні суб'єкти, глокальні простори. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2019. Вип. 32. С. 296–299. URL: <http://heraldiss.opu.edu.ua/article/download/179587/193837/431081>.

4. Чаркіна Т. Проблемні питання дослідження прикордонних територій в історичному пізнанні. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2018. Вип. 16. С. 94–100. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/16_2018/15.pdf.

5. Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центр-периферійні підходи. *Україна Модерна*. 2011. Т. 18. С. 79–99. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/18/5_UM_18_Doslidzennia_Zarycki.pdf.

6. Черниш Н. Місце соціології транскордонних процесів у структурі соціологічного знання. *Геополітика України: історія і сучасність*: спецвипуск збірника наукових праць / вип. ред. І.В. Артьомов. 2014. Вип. 2(13): Система соціологічного забезпечення транскордонного співробітництва: матер. міжнар. конф., м. Ніредьгаза, 24–25.09.2014. С. 20–30. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/22707>.

7. Устич С. Сутність сучасних транскордонних процесів та їх категоріальне відображення. *Український соціологічний журнал*. 2013. № 1–2. С. 47–53.

8. Шморгун О.О. Проблеми прикордонних відносин у політиці національних держав (засоби протидії сепаратизму та анексії). *Суспільно-політичні процеси*. 2021. № 2(18). С. 46–130. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/5044/1/Problemy%20prykordonnykh%20vidnosyn%20u.pdf>.

9. Нечаєва-Юрійчук Н. Прикордоння: політична складова міжетнічної взаємодії в кризових умовах. *Транскордонна співпраця – випробування кризами: пошуки більшої ефективності та результативності*. Чернівці, 2022. С. 51–54.

10. Holovka A.A. Розкриття потенціалу прикордонного регіону та протидія актуальним ризикам в умовах розширених можливостей місцевого самоврядування (на прикладі Закарпаття). *Publishing House «Baltija Publishing»*. 2020. С. 34–49. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-66-2-03>.

11. Волошин В.І. Боротьба з контрабандою на прикордонних територіях як інструмент зміцнення економічної безпеки держави. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 4(108). С. 56–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sepapu_2014_4_8.

12. Живко З.Б., Головач Т.М., Боруцька Ю.З. Контрабанда та митна безпека: основні схеми контрабандних поставок. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2021. № 3(63). С. 161–168. URL: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-63-161-168>.